

Ratko Božović
POVRATAK BLISKOSTI

Ratko Božović
POVRATAK BLISKOSTI

Izdavač
Čigoja štampa

Za izdavača
Žarko Čigoja

Urednica
Neda Todorović

Priprema i štampa

Čigoja
S T A M P A

office@cigoja.com

www.cigoja.com

Tiraž
500

ISBN 978-86-531-0590-7

Ratko Božović

POVRATAK
BLISKOSTI

Beograd,
2020.

PREDGOVOR

POVRATAK BLISKOSTI

Sve ličnosti koje su se našle u knjizi *Povratak bliskosti* bili su moji znalci ili prijatelji. Oni su mi ostali u živom sjećanju ne samo po svom stvaralaštvu već i po svojim životopisima. Pošto sam od vremena objavljivanja knjiga *Od Stradije do Stradije*, *Moje simpatije* i *Moji savremenici* bio u prilici da se bavim mnoštvom stvaralaca, ovoga puta, da bi moje opservacije imale veću savladivost, pažnja je usmjerena na stvaraoce iz Crne Gore. A to što je, ipak, najprisutniji pokušaj tumačenja njihovog stvaralaštva uslijedio je poslije uvjerenja da će svi oni ostati zapamćeni zbog svojih kreativnih potencijala i profesionalnih ostvarenja. A mene su ponekad „povukle” pojedine teme više nego i ličnosti o kojima sam pisao. Čitalac će s lakoćom primijetiti da često postoji velika nesrazmjera u obimu prisutnih tekstova. Želim da se zna da ta nesrazmjera nije nastala logikom vrednovanja njihovog stvaralaštva ili njihovih aktivnosti ili njihovih ličnosti već zbog okolnosti u kojima su tekstovi i nastajali. Ovdje su se našli tekstovi koje sam zatekao u svom sjećanju, ali i više od toga, što su se našli u mom kompjuteru. Zato dužina ili kratkoća bilo kojeg kazivanja o bilo kojem stvaraocu nije bila odlučujuća u njihovom vrednovanju. Ponekad su i prilike bile od uticaja na opseg i karakter mojih tekstova, koji su često nastajali, sada to vidim, u velikoj naklonosti i nemaloj pristrasnosti. I pored toga što mogu i sebi prigovoriti, nadam se da će mi oprostiti mnogi stvaraoци koji se nijesu našli u ovom spisu i pored toga što sam u mnogim

prilikama o njima govorio sa velikim simpatijama ali usmeno, bez beležaka i pismenih tragova. Za to je prikladna ona poznata sentenca: *Verba volant, scripta manent*. I zaista, riječi lete a zapisi ostaju. A to što su pojedini stvaraoci, prisutni u ovoj knjizi, nedovoljno poznati ne samo u javnosti Crne Gore nego i u javnosti Srbije, a drugi gotovo zaboravljeni, teško mi je padalo. S tim sam se teško mirio i na to još teže pristajao. Pored veoma poznatih stvaralaca, za mene je i njihov povratak u javno polje naših država bio izuzetno značajan. Možda se u tome skrivaju i motivi za nastanak ovog spisa, koji se, evo, pojavljuje kao dopunjeno nikšičko izdanje i u Beogradu. U njemu su se našli i Novak Kilibarda i Savo Peković i Aleksandar Đurić i Ratko Vučinić.

Želio bih i da u svakom novom izdanju budu prisutne i nove ličnosti.

Ratko Božović

SRETEN ASANOVIĆ

VREMEPLOVAC

1.

Asanovićevo ratno i neposredno poratno pamćenje, njegovo sjećanje na jedno ljudsko protivljenje sudbini izrazit je vid moralne egzistencije. Bačeni u ratni vrtlog oporog i surovog crnogorskog ambijenta nad kojim sunce nemilosrdno žeže i svojom preobilnom užarenošću i zasićenošću djeluje kao svojevrsan simbol moćnih sila koje su se protiv čovjeka zavjerile, Asanovićeви junaci postaju učesnici „ekstremnih situacija”. I više od toga, oni su predstavnici jednog univerzalnijeg moranja, koje se graniči sa onim što je tragično u sudbini čovjeka. Pakleni krug okolnosti koje su mu nametnute i na koje teško može bitnije uticati čini od Asanovićevog junaka patnika koji nije tu zbog toga da samo iskaže svoju patnju, nemire i strahove, već znatno više od toga – da nas suoči sa naopakošću ljudske egzistencije i nestrebljivosti zla i nepravde. Životna situacija koja je svakog trenutka na granici ponora smrti postaje takva stvarnost u kojoj se izjednačavaju život i smrt kao neuhvatljive ljudske mogućnosti. I pored toga što je Asanovićeва proza vremenski pretežno vezana za posljednji rat, a prostorno, uglavnom, za pišćev zavičaj – predjeli Ćemovskog polja i šireg crnogorskog juga – teško je vjerovati da je i ovaj, po mnogo čemu specifičan ambijent, baš kao i sasvim određen rat, išta više od dekora jednog ljudskog iskušenja i jedne ljudske patnje.

Bespomoćnost njegovih junaka, koji i nijesu junaci u pravom smislu te riječi ni po svom literarnom ustrojstvu ni po svom značenju, neočekivano otkriva njihovu moralnu postojanost. U tom smrknutom životu oni nekom iskonskom snagom i nekom mirnoćom, koja se mora shvatiti i kao pomirenost sa sudbinom ali i kao protivljenje sudbini, postaju ono što stvarno jesu. Stavljani na probu na samoj raskrsnici života i smrti, Asanovićeви junaci bivstvuju u uzavrelom

ambijentu u kome se i sama priroda okrenula protiv čovjeka. Njihovo zapadanje u takozvane „granične situacije” vjerovatno je pisca natjeralo da i samoj prirodi, koja je, inače, u ovoj prozi „uhvaćena” kao živa i do kraja paklena sila, na koju je čovjek neprekidno upućen i od koje je u velikoj mjeri zavisn, pokloni posebnu pažnju. Tako je, posredstvom jednog naročito vizuelnog dara koji Asanović posjeduje, priroda dobila jedinstveno mjesto u njegovoj prozi. Zato i nije slučajno što je već zapaženo, i s pravom, da je ovaj pisac najjači kad suočava čovjeka s prirodom. Ćudljiva i surova priroda, suočena sa čovjekovim egzistencijalnim nemirenjem, otkriva okvir njegove bespomoćnosti. Ta priroda je sastavni dio jednog prokletstva, jedne zavjere protiv čovjeka koji je uhvaćen u „vrzino kolo” opasnosti što ugrožavaju ne samo njegovu голу egzistenciju, već i sve ono što je sveto, baš kao i sam život. I kada tom čovjeku izmiče sve ono što ga vezuje za život i svijet on se grčevito, iako naoko smireno, bori da bi se uspravno suočio sa smrću kako bi je porekao. Sukob pojedinca sa stvarnošću, u kojoj kao da su i nebo i zemlja i ratne potjere udruženi da poreknu moć čovjekovog protivljenja, sadrži onu epsku i etičku osnovu iz koje čovjekova moralna svojstva, i u njegovim mirenjima i nemirenjima, postaju jedna od bitnih odrednica ljudske situacije, dio suštine čovjekove egzistencije.

Proizašao iz jedne epske tradicije i građen na etnosu crnogorskog krša, taj čovjek u svom nastojanju da u vremenu u kome se brutalno razaraju stare vrijednosti sačuva dostojanstvo predstavlja se, u stvari, kao branilac opštjeljudskih vrijednosti i pored toga što je njegov čin u izvjesnoj mjeri određen tradicijom i etikom crnogorskog podneblja. Najdramatičnija i egzistencijalno suštinska stanja ovog čovjeka nose pečat i opterećenja ovog podneblja. Asanović je svojim junacima iskazao nešto što u sebi sadrži pobjedu pobijedenih. Daleko od razdražljive i agresivne samoodbrane, njegovi junaci ne ostaju pasivni, kao što im nije svojstveno ni osjećanje rezigniranosti i sumornosti. Njegov karakter ne može biti ničim spoljnim savladan. Konačno, moralna svojstva svojih junaka Asanović ne daje kao tradicionalne moralne konstante, kao nešto što se graniči sa moralizmom, već kao univerzalne ljudske vrijednosti. Ovo označava bitnu karakteristiku Asanovićevog stvaralaštva. To je potrebno i posebno naglasiti naročito zbog toga što je stanje čovjekove potpune ugroženosti i neposredne opasnosti u

ratnoj zbilji moglo voditi i raščovječenju čovjeka, podsticanju niskih strasti i kidanju sa ustaljenim moralom. Čak i onda kada se taj čovjek ponaša kao antiheroj, jer je tako zamišljen i tako situiran, on ne može da se oslobodi pomisli o tome šta bi drugi uradio na njegovom mjestu (Koji dan koja noć). To naročito važi za one koji veliki značaj pridaju ritualu smrti i svođenju računa pred sobom i pred ljudima, što, inače, spada u nekakvu vječnu čovjekovu tradiciju, posebno naglašenu u epski nadahnutim sredinama. Taj super-ego Asanovićevih junaka iskazuje se kao vid etičke postojanosti na kome se zasnivaju osnovni egzistencijalni odnosi i jedna viša ljudska pravda. To je jedna od bitnih tačaka određivanja njegovih junaka i nešto iz onog arsenala nedorečenih gestova koji upućuju na znatno više smisla nego što se to čini na prvi pogled. Asanović, inače, i ne daje ljudske situacije cjelovito ili s pretenzijom za nešto totalniji zahvat. Njemu je mnogo važnije da nagovijesti situaciju kao određenu vremensko-prostornu i značenjsku odredbu i da je, zatim, ostavi kao nešto što nije do kraja koherentno, ali što, ipak, može da se koherentno poima.

2.

Na temeljnoj relaciji zavičajno tlo – univerzalna tema dolazi do Asanovićevog nastojanja da se ova ugroženost zavičaja u ratnom metežu produbi do opštih, univerzalnih značenja. Zato nije slučajna autorova usmjerenost na ono što se obično zove „psihologija egzistencije” iz koje proizlazi afektivna odbojnost svakog ljudskog doživljaja. Ova orijentacija omogućila je da se domen ljudske psihe učini ne samo prikladnim za neočekivane metamorfoze i žestoke impulse nego i trajnijim osjećanjem koje briše uske granice zavičajnog i vodi unutrašnjoj povezanosti svijeta. Atmosfera životnog prizora posredstvom uvjerljivih psiholoških detalja često postiže punu autentičnost čak i tamo gdje je prisutan bizaran životni detalj (Lice kao zemlja). Takve Asanovićeve priče, i kad jesu psihološke, one to jesu u mjeri koja može i hoće da potvrdi prisutnost i prisnost određene životne situacije. Mnogobrojne „registre” samoće bilo je nemoguće adekvatno iskazati bez psihološke dimenzije koja se intenzivno uključuje kad čovjek ostaje sam pred sobom. Ono što se našlo u ljudskoj psihi bilo

je mnogo više od refleksa ili posljedica okolnosti u kojima se čovjek našao. To psihološko sjenčenje zamjenjivalo je cjelokupnu artikulaciju događaja i sve ono što je prethodilo čovjekovom stanju koje je postalo predmet piščeve neposredne spoznaje. Asanović je nastojao da vješto i vjerno pomiri ono spoljašnje i ono unutrašnje u tome što se zove ljudska situacija. Konačno, svijet u kome su i nagoni i potpuna egzistencijalna nelagodnost bili tako prisutni teško je i mogao da se iskaže u nečem što je spoljašnjost zbivanja.

Samoća je u Asanovića ne samo prostor čovjekovog potvrđivanja, već i prostor punog samoispitivanja i grčevitih pokreta savjesti. Tu će progovoriti u punoj jednostavnosti, ali i u sugestivnoj formi refleksi onog što bismo mogli nazvati psihološkim i moralnim konstantama koje su se u prošlosti iskazivale kao „čovstvo i junaštvo”. U tom stanju osamljenosti, u drami čovjekove samoće ima nečeg od čežnje za životom koji izmiče, nečeg od grčevitog pokreta da se dostigne nemoguće, ali više od svega drugog – jedan naslućujući poetski trepet, jedan napor gorkog prisjećanja pred nemirnim, zbrkanim i protivrječnim iskušenjima, pred tajnama nevremena. I kad bljesak nade iščezne kao sjenka kod Asanovićevid junaka dolazi do svojevrstnog imaginarnog života koji je, u stvari, pokušaj bjekstva iz postojeće tjeskobe, pokušaj da se ona dematerijalizuje. I usred ove patnje i dar-mara života, kada je svaka nada iščezla, jedno poetsko i imaginarno ozarenje dolazi kao pokušaj nadilaženja gluvoće besmislenog svijeta, kao jedno neodoljivo sanjarenje u ime vrline i u ime slobode, da one ne bi bile osramočene. Etička i humana vrijednost takve orijentacije mogu se učiniti i nepouzdanim, ali one su jedan ljudski odgovor nametnutom prizoru i nepromjenljivim okolnostima. I ako se taj brutalni i krvavi život prekida jednim vidom sanjarenja, jednom imaginacijom u kojoj je sadržano i bjekstvo od đavolskih iskušenja u kojima je i sam opstanak doveden u pitanje, to je ipak jedan vid nade bez koje se ne može sačuvati ni snaga ni hrabrost. I bez obzira na to što nijedan Asanovićevid junak neće dospjeti do predjela svoje mašte, ono čini ovo neizvjesno i opasno čovjekovo samovanje još tragičnijim, ali i poetski sadržajnijim, dubljim.

Usred zapaljenog ambijenta koji u svoj svojoj realnosti djeluje kao simbol čovjekovog usuda, u kratkoj pauzi između dvije potjere, u svijesti Asanovićevid junaka javiće se izmaštani predjeli kao živi kontrasti stanja u kome se čovjek našao da bi pokazao nemoguću i

neljudsku razmjeru između onog u čemu jeste i onoga što bi moglo biti između slobode i nužnosti. U toj imaginarnoj slici čovjek će, izmučen umorom, glađu i žeđu, na trenutak napustiti užarenu ravnicu i vinuće se do planinskog izvora, do guste, spasonosne šume, do svega onoga što priroda ovdje nema.

Drugi put, u toj imaginarnoj slici naći ćemo jednu etičku opredjeljenost, jedan human gest. U priči *Igra* dječak, suočen sa satirućom glađu, sanjari o tome kako bi pritekao u pomoć izgladnjelim ukućanima. U priči *Gozba* unesrećeni ranjenici prihvataju laž kao jedini spas, kao jedinu mogućnost da se opstane. To je posljednje što mogu izabrati kao vid svoga neodoljivog otpora; ostati što duže u uvjerenju da još nije sve izgubljeno. Taj vid samospasavanja, to stanje jedne psihološke transformacije koja nastaje na onoj suženoj granici svijesti i izmaklih psihofizičkih moći, u stvari je posljednji napor da se ne prizna poraz. I ma koliko to izgledalo paradoksalno, čini se, ipak, da se vitalnost Asanovićevih junaka u velikoj mjeri iskazivala i u ovim halucinantnim stanjima koja su se graničila s „patologijom svijesti”, u ovom neočekivanom višku energije. U priči *Igra vatrom* Asanovićev junak, suočen sa neizbježnom smrću, do posljednjeg daha vodi bitku i sa svojom samošćom i sa svojom smrću; eksplozijama bombi on uvjerava i sebe i druge, usred gluvila u kom se našao, da još nije gotovo s njim.

I u toj nelagodnosti, potpunosti iscrpljenosti i ošamućenosti, u kojima ima više od svega instinktivne samoodbrane i tvrdokorne upornosti, mogu se otkriti i nužne veze sa stvarnošću u kojoj se realno bivstvuje. Čini se da je bilo bitno shvatiti da je situacija u kojoj se Asanovićev junak našao do te mjere određena spoljnim silama koje ga nemilosrdno okružavaju tako da mu i ne preostaje neki drugi izbor izvan onog koji se neopozivo nudi. Zato, kad Asanović uvjerljivo slika paklenu atmosferu čovjekovih uskraćenih i ograničenih mogućnosti, postaje opravdano i sa stanovišta psihološkog i egzistencijalnog, a i umjetničkog, prisustvo iluzije. Jer, ako je čovjekova akcija i ograničena onim što je okolnosti i sama životna situacija čine, onda, po prirodi stvari, na čovjekovom protivljenju ostaju registri koji se otimaju ropskom determinizmu nametnutih okolnosti. Sve nas ovo navodi da prihvatimo mišljenje Serža Dubrovskega da se imaginarni život svijesti može shvatiti „kroz njen stvarni položaj u svijetu, kroz izmišljeni svijet koji stvara ona sebi pruža ‚negativ’ onog čiji joj ‚pozitiv’ kon-

kretni svijet uskrađuje. Otuda čin maštanja uvijek ima afektivnu vrijednost simboličnog zadovoljavanja”. Baviti se čovjekovim stanjima u kojima često dolazi do cijepanja svijesti i veoma živog prisustva iluzija, za Asanovića, izgleda, znači otkrivati totalitet i stizati do cjelovitog čovjeka. To je za Asanovića važno egzistencijalno pitanje. I on ga je sugestivno literarno iskazao.

3.

Izgledalo je da je Asanović, u svojim pričama „apstraktne realnosti”, bio na putu da pripovjedački izrazi prirodu kolektivne ljudske akcije i nešto od same prirode kolektivnog duha, ali time se nije sveobuhvatnije i šire bavio. Doista, takvu usmjerenost ima veoma zanimljiva priča *Nizvodno ka jugu*, u kojoj nekoliko staraca, u pravom kolektivnom transu, iskaljuje svoj gnjev na nemoćnom Italijanu, i to baš u trenutku kad on vjeruje da će ga oni spasti. Ima se utisak da je Asanovićev junak u samoći najbliži svojoj suštini i pored toga što će jedan njegov junak izjaviti da „sam čovjek nije uvijek pravi čovjek”. U jedinstvenoj priči *Opojno piće* suočavamo se sa kažnjavanjem jednog od onih koji su i sami za vrijeme rata neumoljivo i neljudski kažnjavali. U svom već poznatom maniru sažetog pripovijedanja, Asanović je u jednoj diskretnoj formi postavio neka nezaobilazna pitanja. Ratni egzekutor, suočen sa gomilom osvetnika, ostaje sam sa svojom nečistom savješću i u tom za njega tragičnom trenutku kada se više ništa ne može promijeniti – on se preobražava. I baš zato što on doživljava ovu transformaciju u trenutku kada situacija postaje nepromjenljiva, utoliko je ona sama dokaz o tragičnom ljudskom iskustvu, koje i jeste tragično što ne stiže na vrijeme. Iako ni jednom riječju nije tumačio ovo izravnanje, ovu odmazdu, Asanović je osjećao neodoljivu potrebu, i u tome je uspio, da bez sentimentalne potresenosti iskaže akt osvete i gnjev osvetnika kao besmisleni nadmoćnost. Ima u tome neke praznine, poraza i siromaštva; nikako pobjede. Stvari jesu izravnane, ali je ostao osjećaj mučnine, osjećaj nespokojstva. U ovoj priči Asanovićev metod je zaista trijumfovao. On je svjedočio o jednom vremenu shvativši neminovnost često surove šekspirowske istine da ono što je bilo ne može se učiniti da nije bilo.

Način na koji je Asanović iskazao fabulu ove priče, i pored prividnog neopredjeljenja, otkriva i namjeru koja je pisca pokrenula i sugeriše neizrečeno. Ipak, možda se nekome može učiniti da je ovdje Asanović samo postavio neka egzistencijalna pitanja, ali da je bio daleko od odgovora na njih. Međutim, vjerujem da bi takav zaključak bio i neadekvatan i nepravedan. Naprotiv, siguran sam da je odgovor, ako je i bio potreban, već sadržan u vjerodostojno postavljenom pitanju. Povodom ove izvanredne priče treba reći i to da je Asanović shvatio ono dobro poznato Kamijevo tvrđenje da umjetničko djelo ne nastaje na mržnji i da umjetnik prašta umjesto da osuđuje jer nas suočava sa njemačkim i italijanskim vojnicima, on ih slika prije svega kao ljude čija je tragika duboko ljudska. U njegovoj prozi i gonioци i progonjeni situirani su u okvir jedne „tragične konfiguracije” u kojoj je hajka na čovjeka vodila do samog apsurd.

4.

Svaki pokušaj bližeg određivanja „lokacije” kratke priče Sretena Asanovića, neminovno nas vodi do pripovjedačkog stvaralaštva vezanog za crnogorsko podneblje. Linija tog kontinuiteta, grubo viđena, mogla bi se označiti kao svojevrsna sinteza veoma reduciranog epskog načina mišljenja, književne realističke tradicije i otvorenosti modernog traženja.

Veoma je zgusnuta i krajnje funkcionalna naracija, sa jezgrovitim i preciznim jezikom, sa dijalozima koji su po svojoj životnosti i autentičnosti, nudi pripovjedača koji je ne samo daleko od rasplintosti narodnog pripovijedanja i folklorističke jednostranosti, nego i od one pripovjedne tradicije koja je, doduše, nastala na osnovama one „narodne”, ali ju je u umjetničkom pogledu ostavila daleko za sobom. Teško bi bilo tvrditi da je Asanovićev način opserviranja uslovljen odsustvom bujnije i razudnije imaginacije, naročito ako se zna da je njegova kratka priča bila namjerno neposrednije usmjerena na vjerodostojnost i snagu životne situacije. U stvari, Asanovićeve pripovjedačke metode je realistička u smislu jednog modernog proznog postupka koji je ne samo oslobođen svake sentimentalnosti i spoljne izražajnosti, već u bezbroj svojih varijacija sveden na jednu

pripovjedačku racionalnost, koja će se iskazati kao izražajna jednostavnost, sažetost i krajnja odmjerenost. Stilsko – izražajne karakteristike njegove proze stvaraju utisak o nepristrasnosti pripovjedačkog kazivanja. U njegovoj pripovjedačkoj inspiraciji bilo je nečega odveć ozbiljnog i sudbinskog da bi se potkralo ma šta stvaralački nepromišljeno i slučajno.

5.

Na kraju, šta još reći o piscu* čije je djelo otvoreno za različita tumačenja i drugačija prihvatanja? Ono što je sasvim sigurno, to je da je u Asanovićevom stvaralaštvu kroz kratke priče iskazana linija jednog humaniteta, u kojoj su sadržani piščevi stavovi, nenametljivi ali i u velikoj mjeri određeni. Ostajući vjeran samom sebi, Asanović diskretno ali i uvjerljivo i fleksibilno iskazuje svoje ideje koje nikakvo tumačenje neće u potpunosti otkriti. Totalitet smisla ove proze ne može se svesti samo na njenu antiratnu poziciju, ma koliko da je ona prisutna. Više od toga, ovo je proza aktivnog protivljenja svim silama koje degradiraju suštinu ljudskog.

Literarna staza ovog crnogorskog pisca nije jedna od onih koje se mogu zaboravljati ili zapostavljati, tim više što se prava mjera njegovog talenta iskazala u kratkoj priči koja je u bogatom i raznovrsnom svijetu literature uvijek poprište istraživačkih poduhvata. I kad se govori o značajnim dometima ovog književnog roda, Asanovićeve kratka priča ne može se mimoći. Njegova moć da tradicionalni pripovjedački duh probudi, osavremeni i tematski proširi i, više od toga, da realizuje jedan do kraja savremen i autentičan pripovjedački svijet, veoma mnogo govori i o njegovoj stvaralačkoj individualnosti. Zato i nije neobično što su se kritičari potpuno saglasili u tome da se Asanovićev stvaralački koncept ostvaruje u najvećoj mogućoj mjeri. Do toga, svakako, ne dolazi samo zato što je on prišao kratkoj priči sa razrađenim i do kraja promišljenim projektom, već i zato što je izabrao takvu književnu formu koja je najbliža neodređenoj savremenosti i modernoj svijesti.

* Predgovor za knjigu *Lijepa smrt*, Grafički zavod – Luča, Titograd, 1971.